

УДК 94(477+438):-043.83(321.01)

Rafał Wiktor Kowalczyk

**KU WOLNOŚCI. POLSKA I UKRAIŃSKA
DROGA DO NIEZALEŻNEGO BYTU
PAŃSTWOWEGO I WZAJEMNA KOEGZYSTENCJA
W OKRESIE PRYMATU ROSJI CARSKIEJ**

Ця стаття показує польський і український шлях до незалежної державності та їх взаємне співіснування. Поворотним моментом є намагання України здобути незалежність від радянської тиранії. Базовою ідеєю статті є здобуття Україною незалежності після козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького. Росіяни добре розуміли значення України, бачили, що Україна є ключем до домінування в регіоні Чорного моря і тиску на Річ Посполиту. Для того вони зробили все можливе, щоб домінувати над Україною і унеможливити спроби утворення спільної польсько-української держави (Гадяцька угода). Відтак далі Росія встановлює домінування над Гетьманщиною. Знищення Батурина, перемога над шведськими військами Карла XII під Полтавою, перемога над останнім незалежним гетьманом України Іваном Мазепою, підкуп козацької старшини було ознакою ослаблення і врешті ліквідації козацької держави царицею Катериною II. Той процес ішов паралельно з послабленням і ліквідацією шляхетської Речі Посполитої. Українські землі, які входили до складу Речі Посполитої та Гетьманщини, опинившись в складі Російської імперії, прийшли до взаємного господарювання, яке після відкриття покладів залізної руди в Кривому Розі вийшло на високий рівень. Перед вибухом Першої світової війни Україна і Польща були взаємозв'язані в багатьох галузях промисловості і сільського господарства. Перед обома народами відкривався великий шанс на цивілізаційний трибок. Перемога жовтневого перевороту, ліквідація царату, перемога більшовиків і утворення радянської держави розділило Україну на дві частини. Більша частина потрапила в руки Советів, які досягли знищення української економіки, замордували мільйони українців, а друга частина потрапила до складу другої Речі Посполитої. Шанс на співіснування і зростання залишився нереалізованим.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Гетьманщина, Річ Посполита, Російська імперія, ліквідація, поділ, шанс, незалежність.

Rosjanie doskonale zdawali sobie sprawę, że by osłabić Rzeczpospolitą, należy oderwać od szlacheckiego państwa Ukrainę.. Doskonale zdawali sobie sprawę, że znaczenia Ukrainy i wspólnego bytu państwowego Polaków i Ukraińców. Dlatego też skutecznie wykorzystali moment słabości Rzeczpospolitej szlacheckiej i narosłych w okresie powstania Chmielnickiego antagonizmów pomiędzy Ukraińcami i Polakami. W okresie walk polsko – kozackich, Rosjanie uważnie obserwowali zmieniającą się sytuację. Stworzony przez Bohdana Chmielnickiego w wyniku zwycięskiej wojny z Rzeczpospolitą – Hetmanat system autonomicznych rządów potwierdzony przez ugodę zborowską (1649 r.) przez nowo obranego króla Jana Kazimierza i Rzeczpospolitą szlachecką nie stanowił dla Kozaków gwarancji utrzymania niezależności na zajętej terytorium. Pokazały to kolejne lata wojen z Rzeczpospolitą, która za wszelką cenę próbowała odzyskać zajęte terytoria. Ówczesny car Rosji – Aleksy I Michajłowicz wykorzystując narastający konflikt pomiędzy Polakami, a Ukraińcami, zaangażował się w wojnę domową w Rzeczpospolitej, stając się jej stroną. Interwencja rosyjska była próbą, udaną i skuteczną osłabienia Rzeczpospolitej, wyrwania z jej objęć Ukrainy i podporządkowania dwóch narodów, od których zależała siła Rosji – Polaków i Ukraińców. Rosyjski car, by zantagonizować ostatecznie Polaków i Ukraińców i przeciwdziałać próbie pokojowego pojednania, które było groźne dla Moskwy, gdyż mogło odwrócić trend o walkę o prymat nad rejonem Morza Czarnego,

które było dopiero preludium walki o dominację nad Europą Wschodnią i Środkową. Przed powstaniem Chmielnickiego, zwycięstwo Rosji w tej walce nie było oczywiste. Dlatego też 18 stycznia 1654 r. w Perejasławiu pełnomocnik cara Rosji Aleksego I Michajłowicza – Wasilij Wasilewicz Buturlin podpisał umowę z Hetmanatem i Bohdanem Chmielnickim.

W wyniku tej umowy rozpoczęła się wojna rosyjska – polsko, a lewobrzeżna Ukraina została zajęta przez Rosjan i do Rzeczpospolitej nigdy już nie powróciła. Po śmierci Bohdana Chmielnickiego, nastąpiła próba restytucji na nowych warunkach wspólnego państwa polsko – ukraińskiego. Sprawujący wówczas władzę na Ukrainie Naddnieprzańskiej w imieniu małoletniego Jerzego Chmielnickiego, hetman Iwan Wyhowski zwolennik porozumienia z Rzeczpospolitą zawarł umowę hadziacką. Umowa hadziacka była pokłosiem niezadowolenia Kozaków z umowy perejasławskiej. Po roku 1654 Rosja sukcesywnie odbierała Kozakom prawa w swoim wywalczonym państwie, a kościół prawosławny na Ukrainie był marginalizowany. Moskwa chciała go podporządkować patriarchatowi moskiewskiemu. Rosjanie doskonale wiedzieli, jak postępować. Ich srebrniki zrobiły swoje. Na Ukrainie powstało wśród Kozaków, wśród starszyny kozackiej, trwałe stronnictwo prorosyjskie.

Po śmierci Bohdana Chmielnickiego, nastąpiła jednak próba restytucji na nowych warunkach wspólnego państwa polsko – ukraińskiego. Sprawujący wówczas władzę na Ukrainie Naddnieprzańskiej w imieniu małoletniego Jerzego Chmielnickiego, hetman Iwan Wyhowski zwolennik porozumienia z Rzeczpospolitą zawarł umowę hadziacką. Umowa w Hadziaczu była wynikiem niezadowolenia Kozaków, którym Rosja sukcesywnie odbierała prawa, jak i kościoła prawosławnego na Ukrainie z umowy perejasławskiej. Umowa w Hadziaczu podpisana została 16 września 1658 roku. Przywracała ona w formie federacyjnej współistnienie Polaków i Ukraińców w jednym państwie w Rzeczpospolitej. Unia hadziacka stanowiła prawnomiędzynarodowe przekreślenie ugody perejasławskiej, na mocy której Ukraina została poddana jurysdykcji Rosji. Unia w Hadziaczu utworzyła trzy równorzędne podmioty prawne: Koronę, Wielkie Księstwo Litewskie i Księstwo Ruskie. Księstwo Ruskie zostało utworzone z województw: kijowskiego, braclawskiego i czernihowskiego. W Księstwie Ruskiem ustanowiono, tak jak dotychczas w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim odrębne urzędy: hetmana, marszałka, kanclerza, podkanclerzego i podskarbiego ruskiego. Posłowie z Księstwa Ruskiego mieli wejść do Sejmu, a biskupi prawosławni do Senatu. Księstwo Ruskie miało posiadać własne wojsko, własny skarb, własne ministerstwa i urzędy, będące pod bezpośrednim zwierzchnictwem hetmana oraz własnego wyboru. Szlachta wszystkich trzech państw miała wybierać wspólnie króla i wysyłać posłów na sejm walny. W Księstwie Ruskim, wyższe duchowieństwo prawosławne otrzymało równouprawnienie z duchowieństwem łacińskim. Ustanowiono dla wyższego duchowieństwa prawosławnego prawo zasiadania w Senacie, z tym, że w województwie kijowskim urzędy senatorskie zarezerwowane były wyłącznie

dla prawosławnych, zaś w braclawskim i czernihowskim, po 50 % z katolikami. Tysiąc Kozaków ze starszyny kozackiej otrzymało jednorazowo nadanie tytułów szlacheckich, a po stu Kozaków, z każdego pułku kozackiego, zatwierdzonych przez hetmana miało z rąk króla otrzymywać szlachectwo corocznie. Postanowienia unii obejmowały również przyjęcie do etatowego rejestru kozackiego 30 tysięcy Kozaków.

Rosjanie zdawali sobie sprawę, że znaczenia Ukrainy i w wyniku ich przeciwdziałania unia hadziacka nie weszła w pełni w życie, a hetmanem został marionetkowy syn Bohdana Chmielnickiego – Jerzy. Wznowiona wojna rosyjsko – polska zakończyła się rozejmem podpisanym w Andruszowie – 30 stycznia 1667 roku. Na rzecz Rosji, Korona utraciła województwo czernihowskie i znaczną część województwa kijowskiego, czyli Zadnieprze. Natomiast Wielkie Księstwo Litewskie utraciło zdobyte w roku 1611 i utrzymane w wojnie polsko-rosyjskiej zwanej wojną smoleńską 1632-1634, województwo smoleńskie. Kijów miał pozostać w rękach rosyjskich przez dwa lata, jednak Rosjanie nigdy już stolicy Ukrainy nie oddali. Ostatecznie osłabiona Rzeczpospolita utraciła lewobrzeżną Ukrainę w wyniku podpisanego w Moskwie 6 maja 1686 roku pokoju Grzymułtowskiego od nazwiska wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego, reprezentującego Rzeczpospolitą. Traktat pokojowy Grzymułtowskiego, tzw. pokój wieczysty, kończył wojnę polsko-rosyjską rozpoczętą w roku 1654 i sankcjonował przejście przez Rosję nie tylko lewobrzeżnej Ukrainy z Kijowem, ale także smoleńszczyzny, siewierszczyzny, ziemi czernihowskiej, Dorohobuża i Staroduba.

Po pokoju Grzymułtowskiego osłabiona Rzeczpospolita została wyeliminowana z walki o prymat nad Europą Wschodnią i Środkową. W Rzeczpospolitej francuskie stronnictwo poniosło porażkę i wizja króla Jana III Sobieskiego, by odzyskać należną Rzeczpospolitej pozycję nad Morzem Bałtyckim, odzyskać Prusy Książęce. Stąd też polityka ta zwana w historiografii polityką bałtycką skłoniła władcę Polski do bliższych kontaktów ze Szwecją i Francją. Brandenburgia zbliżyła się jednak do Francji i władca Jan III Sobieski skoncentrował się na odzyskaniu ziem, które zajęło Imperium Otomańskie za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Jednocześnie pracował usilnie nad stworzeniem antymoskiewskiego układu polsko-tureckiego, który miał wspierać Chanat Tatarski Gerejów. Rosjanie byli jednak skuteczniejsi, a w Rzeczpospolitej wygrało stronnictwo habsburskie. Złoto Habsburgów i z Brandenburgii działo cuda. Opozycja wygrała. Jan III Sobieski wdał się w wojnę z Imperium Otomańskim. Rzeczpospolita słabła. Janowi III Sobieskiemu nie udało się stworzyć silnej i sprawnej władzy wykonawczej w Rzeczpospolitej, ograniczyć roli sejmików, uporządkowania obrad sejmowych, ani też utworzenia monarchii dziedzicznej. Jego polityka w Wielkim Księstwie Litewskim zakończyła się fiaskiem. Sapiehowie, na których postawił Sobieski pozabawiając ogromnej władzy opozycyjnych Paców okazali się złym rozwiązaniem. Próbowali oderwać Wielkie Księstwo Litewskie od Rzeczpospolitej i utworzyć z niego własne niezależne państwo. Spowodowało to bunt szlachty na Litwie i problemy dla Sobieskiego.

Po śmierci Sobieskiego w Rzeczpospolitej królem został August II Sas. Wybuch kolejnej wojny północnej. Wojna pomiędzy popieranym przez króla szwedzkiego Karola XII – Stanisławem Leszczyńskim, a Augustem II Sasem doprowadziła do ogromnych zniszczeń Rzeczpospolitej. Polska stała się bezwolnym krajem, który wpadł w ręce Rosjan, czego wyrazem był sejm niemy z roku 1717. Pomimo prób podjętych w ciągu całego XVIII stulecia Rzeczpospolita nie odzyskała pełnej samodzielności. Została zlikwidowana w wyniku trzech aktów rozbiorowych w roku 1772, 1793 i 1795. Większość ziem wpadła w ręce Rosjan, a po pokonaniu Napoleona, w rękach Rosjan znalazła się najbardziej uprzemysłowiona część ziem polskich – Królestwo Polskie, utworzone w roku 1815, z większości ziem Księstwa Warszawskiego.

Rosja zniszczyła także niezależność Ukrainy. Po podpisaniu pokoju Grzymułtowskiego uzyskała swobodę działania na Ukrainie. Ostatni niezależny hetman Ukrainy – Iwan Mazepa próbował przeciwstawić się próbom ograniczenia niezależności Hetmanatu – jego likwidacji, jakie podjął car Piotr I. Rozpoczął rozmowy ze Stanisławem Leszczyńskim i Karolem XII. W roku 1708 sprzymierzył się z Stanisławem Leszczyńskim, podpisując w swojej stolicy – Baturynie umowę, której gwarantem był Karol XII. Rosjanie wiedząc, że stawką jest prymat w Europie rozpoczęli na Ukrainie skuteczną akcję propagandową przedstawiając go jako zdrajcę. Jednocześnie podjęli działania militarne. Rosjanie dowodzeni przez księcia Aleksandra Daniłowicza Mienszykowa, w wyniku zdrady kozackiego stronnika, zdobyli stolicę Hetmanatu – Baturyn mordując bez litości mieszkającą tam ludność ukraińską, w tym kobiety i dzieci. W nagrodę za ten mord Aleksander Mienszykow w roku 1725 otrzymał Baturyn od carowej Katarzyny I Aleksiejewnej.

Po klęsce hetmana Iwana Mazepy oraz śmierci bądź emigracji znacznej części starszyny kozackiej, Rosjanie zaczęli powoli likwidować autonomię Hetmanatu. Ostatecznie Hetmanat został zlikwidowany w roku 1764 przez carycę Katarzynę II. Katarzyna II po zlikwidowaniu w roku 1764 Hetmanatu, przekształciła go w gubernię małorosyjską, w której jedyną zachowaną spuścizną po Hetmanacie był jej podział. Podzielona była na dziesięć terytoriów pułkowych, zachowanych po Hetmanacie. Katarzyna II zlikwidowała ją już jednak w roku 1781, a jej terytorium podzielono na namiestnictwa: nowogrodzko-siewierskie, czernihowskie i kijowskie. Dopiero po jej śmierci reaktywował ją Paweł I. Gubernia małorosyjska została utworzona ze zlikwidowanych namiestnictw: nowogrodzko-siewierskiego, czernihowskiego i kijowskiego. Stolicą guberni małorosyjskiej został Czernihów. Po zamordowaniu Pawła I gubernie małorosyjską ostatecznie zlikwidowano. W roku 1803 car Aleksander I zlikwidował ją dzieląc je na dwie mniejsze gubernie: połtawską i czernihowską.

U schyłku XVIII wieku Polska i Ukraina znalazła się pod panowaniem rosyjskim. Pod panowaniem rosyjskim Ukraina stała się obszarem eksploatacji miejscowych surowców przez władze rosyjskie. Ukraina przez cały XIX wiek była zdominowaną przez Rosję. Rząd rosyjski poniósł spektakularną klęskę w budowie przemysłu zbrojeniowego na Uralu. Polityka

rozpoczęta za Piotra I zakończyła się więc fiaskiem. skierowały wzrok Petersburga na Ukrainę. Już u schyłku XVIII stulecia kochanek Katarzyny II, księżę Grigorij Aleksandrowicz Potiomkin przekonał Katarzynę II do zainteresowania rejonem donieckim. Z inicjatywy Potiomkina przeprowadzono szeroko zakrojone badania tamtejszych rejonów. Dokonałi tego członkowie Akademii Petersburskiej, geolodzy: Gūldenstādt, Pallas i Zujow. W ich wyniku został opracowany projekt budowy fabryki żelaza. Zakładano ścisłą współpracę z regionem leżącym na wschód od Dniepru, w dorzeczu rzek Ingulec i Saksagani. Jednak koncepcja ta była błędna, i pomimo, że Rosja trwała w okowach feudalnych, mając do dyspozycji darmową siłę roboczą – chłopów pańszczyźnianych, zakończyła się fiaskiem ze względu na wysokie koszty transportu. Skupiono się bowiem na poszukiwaniach w Zagłębiu Donieckim. Nie włączono do obszaru poszukiwań pobliskiego regionu – Krzywego Rogu. W Donbasie natomiast poszukiwano zarówno złóż węgla kamiennego, jak i rud żelaza. Jednak nigdy tam wysoko jakościowych rud żelaza nie było nigdy. W rezultacie inwestycje rządowe w tamtym rejonie: fabryka Ługańska, Pietrowska (1862) oraz najnowocześniejszej, w której nowoczesny park maszynowy pozwalał na wykorzystanie w procesie produkcji – koksu w Lisiczańsku nad Dońcem (1870), były inwestycjami nietrafionymi.

Rosja carska była państwem zacofanym i ustępowała pod niemal każdym względem państwom zachodniej Europy. Jednak jeszcze w XVIII stuleciu przepaść nie była aż tak ogromna. Pogłębiała się ona jednak coraz bardziej na przestrzeni XVIII wieku. Przełomowe było pierwsze półwiecze wieku XIX. Rosji nie udało się włączyć w proces przeobrażeń technologicznych, jakie niósł za sobą rozwijający się przemysł na zachodzie Europy. Dystans pogłębiał się obejmując coraz większe poacie gospodarki, już mnie tylko przemysł, ale także komunikacje. Rosja przekształcała się w kraj coraz bardziej zacofany, opierający swą podstawę na mobilizacji ogromnych mas ludzkich wtłoczonych na siłę w machinę armii, źle uzbrojonych, źle zarządzanych, opierających swój byt na masie. Na takiej armii typu preindustrialnego opierała swoją potęgę Rosja. Z takimi siłami zbrojnymi carat nadal wygrywał konflikty zbrojne z coraz słabszym Imperium Osmańskim, z Polakami, w czas Powstania Listopadowego, dokonał podboju Kaukazu, czy pacyfikacji rewolty na Węgrzech w okresie Wiosny Ludów. Jednak w Rosji nie wykorzystano czasu rewolucji przemysłowej, procesu przeobrażeń przemysłowych, innowacji technologicznych, które zmieniły obraz krajów zachodniej Europy. Natomiast w krajach zachodniej Europy, następnie USA, a wraz z postępującą globalizacją i otwarciem na świat Japonii okresu Meiji, po epoce Edo, w której izolacjonizm *shōgunatu* feudalnego rodu Tokugawa został złamany, proces przemian przemysłowych stał się źródłem bogactwa i podstawa do budowy nowoczesnej armii i marynarki, już nie tak licznej, ale dysponującej nowoczesną bronią o większej sile rażenia. Kraje zachodu przekształcały swoje siły zbrojne wraz z industrializacją gospodarek tych krajów. Wyrazem tego była wojna krymska, z której Rosja wyszła upokorzona. Ujawniły się wówczas braki,

będące wyrazem zapóźnienia technologicznego Rosji ostatnich kilkudziesięciu lat, które kraje zachodu skutecznie wykorzystwały. Rosja nie dysponowała kolejami, które byłyby w stanie dostarczyć na linię frontu nowe jednostki wojskowe, miała ogromne braki w zaopatrzeniu i zdecydowanie gorszy sprzęt. Rządy Aleksandra I, ale przede wszystkim Mikołaja I okazały się bardzo szkodliwe dla ekonomiki Rosji. Imperium Rosja okazała się przysłowiowym „kolosem na glinianych nogach”. Zmusiło to Rosję do podjęcia reform, które miały fundamentalny wpływ na losy Ukrainy.

Nowe władze Cesarstwa Rosyjskiego po objęciu władzy przez Aleksandra II próbowały wyciągnąć wnioski z przegranej wojny i zdecydowały się na wyprowadzenie gospodarki Rosji z technologicznego, ekonomicznego i cywilizacyjnego zapóźnienia. Jej podstawowym instrumentem miał się stać rozwój kolejnictwa. Jednak rosyjski przemysł ciężki, tak ukraiński, jak i polski z Królestwa Polskiego, czyli najbardziej uprzemysłowionych części Cesarstwa Rosyjskiego – branże: hutnicza i metalowo–maszynowa a nie była w stanie dostarczyć ogromnych ilości, żelaza, stali, szyn, wagonów i lokomotyw dla nowo projektowanych inwestycji kolejowych. Petersburg nie chciał oczekiwać produkty krajowe. Chciał rozpocząć inwestycje natychmiast. Wyszły wówczas zapóźnienia z okresu rządów Mikołaja I, który uczynił wiele szkody całemu państwu trwając w okowach feudalizmu i izolacjonizmu. Budowa odpowiedniej infrastruktury przemysłowej w Ukrainie, w Królestwie Polskim potrwałaby kilka lat. Wówczas zakłady ukraińskie i te z Królestwa Polskiego nie były w stanie zrealizować wielomilionowych kolejowych zamówień rządowych. W rezultacie Aleksander II zdecydował pod wpływem swoich ministrów resortów gospodarczych o zmianie doktryny gospodarczej, odżegnując się od dotychczasowej polityki protekcyjnej Mikołaja I. Zdecydował o tym przedstawiony mu program industrializacyjny ministra finansów Michaiła von Reutern (1862–1878). Jego podstawowym instrumentem stała się progresywna liberalizacja taryf celnych. Zastosowanie tego programu doprowadziło do szerokiego otwarcia rynku rosyjskiego, co było wynikiem obniżenie prohibicyjnego cła na surówkę i zapoczątkowało dobę ery liberalnej. W rezultacie do Rosji z zachodu, głównie z Niemiec popłynął strumień gotowych produktów, bądź półproduktów, które pozwoliły na natychmiastową budowę kolei w Rosji. Program Michaiła von Reutern i trwająca era liberalna w Rosji była bardzo niekorzystna dla gospodarki. Kapitał zagraniczny nie był bowiem zainteresowany lokowaniem w Ukrainie i Królestwie Polskim inwestycji, budowaniem nowych fabryk, skoro mógł bez problemu i żadnych ograniczeń celnych eksportować produkcję z fabryk macierzystych. W rezultacie era liberalna nie przyczyniła się do rozwoju gospodarczego najbardziej uprzemysłowionych części Cesarstwa Rosyjskiego – Ukrainy i Królestwa Polskiego. Immanentną częścią programu Michaiła von Reutern było wycofanie się z finansowania przedsięwzięć, które były pod bezpośrednim zarządem skarbu. Rządowe fabryki na południu Ukrainy przejmował więc kapitał prywatny, tak krajowy, jak i raczkujący w inwestycjach kapitał zagraniczny.

W rezultacie mimo inicjatywy caratu, programu Michaiła von Reutern, Rosja pozostała państwem zacofanym i ustępowała pod niemal każdym względem państwom zachodniej Europy. Cesarstwo Rosyjskie – zapóźniony technologicznie olbrzymi peryferyjny kraj Europy, rozwijało się tylko dzięki posiadanym surowcom. Inwestorzy zagraniczni zainteresowani byli lokowaniem w Rosji kapitału, gdyż przynosiło to ogromne zyski. Uważano, że Cesarstwo Rosyjskie zamieszkałe przez ogromną liczbę mieszkańców i posiadające niewyczerpane zasoby surowcowe było krajem dużych możliwości. Potrzebowała tylko kapitału oraz wiedzy technicznej by przekształcić się w kraj porównywalny do USA.

Fiasko ery liberalnej, zastój, marazm gospodarczy nie zmusił cara Aleksandra II do wycofania się z tej polityki. Zmusiła go dopiero groźba bankructwa państwa. Największy kryzys XIX stulecia, kryzys roku 1873 dotarł do Rosji, boleśnie ją dotykając. Panika na giełdzie wiedeńskiej, przeniosła się w zawrotnym tempie na Niemcy, ogarniając całą światową gospodarkę, w tym i do Rosji. Sytuacja na giełdach europejskich, przypominała efekt domina. Na giełdzie moskiewskiej nastąpiła gwałtowna przecena notowanych tam akcji. Krach na rynkach akcji przeniósł się wkrótce na realną gospodarkę. Rosję ogarnęła fala bankructw, których największe nasilenie nastąpiło w głównych ośrodkach handlowych. Bank Państwa interweniował. W wielu branżach nastąpiło załamanie produkcji przemysłowej, a ceny wyrobów notowały kilkuletnie minima. Przedsiębiorstwa traciły płynność finansową, a płatności odbywały się nieregularnie potęgując falę bankructw. Rynek popytowy gwałtownie stawał się płytki. Problemy ze zbytem produkcji miała większość krajowych – rosyjskich firm. Dno kryzysu w Rosji nastąpiło w roku 1876. Kryzys dotknął dotychczas świetnie prosperujący dział budowy kolei. W roku 1876 wybudowano zaledwie 604 kilometrów kolei, wobec 2910 w roku 1871. Kryzys spowodował znaczący spadek popytu na surowce we wszystkich branżach przemysłu poczynając od włókiennictwa, a skończywszy na przemyśle ciężkim. Spadek był wynikiem zastoju na rynku odbiorców indywidualnych. Pociągnął on za sobą gwałtowną przecenę na dotychczasowej bańce spekulacyjnej, rosnących sukcesywnie od kilku lat o kilkaset procent rocznie cenach nieruchomości, w głównych centrach przemysłowych i handlowych Rosji. Bilans pieniężny Rosji pogarszał się z każdą chwilą, gdyż kryzys ograniczył wpływy z pogrążonego w nim przemysłu. Jednocześnie lawinowo rosły zobowiązania finansowe Rosji. Budżet musiał regulować należności towarzystwom kolejowym z funduszu dróg żelaznych. Były to bardzo kosztowne zobowiązania Rosji, które stworzyła chcąc przyciągnąć inwestorów w momencie rozpoczęcia programu budów kolei, wraz z wprowadzeniem ery liberalnej w gospodarce rosyjskiej po klęsce w wojnie krymskiej. Minister finansów Michaił von Reutern opracował wówczas system uprzywilejowanych koncesji kolejowych opierający się na specjalnie utworzonym funduszu dróg żelaznych. Wymagało to od Rosji znaczących kapitałów, które generował budżet w postaci kredytów i dopłat dla zagranicznych towarzystw kolejowych, które zdecydo-

wały się budować w Rosji zgodnie z wytycznymi Petersburg.

Dodatkowo uwłaszczenie pociągnęło za sobą konieczność wygenerowania w budżecie kolejnych stałych środków na pokrycie koniecznego do wypłaty odszkodowania ziemianom. Choć chłopi mieli je spłacić przez 49 lat, to już wkrótce zaczęli na masową skalę zalegać z wypłatami. Jednak tragiczną sytuację na rynku pieniężnym Rosji pogłębiła awanturnicza polityka imperialna. Przygotowania do prestiżowej dla Rosji wojny z Turcją pochłonęły ogromne środki. Rosja stanęła na krawędzi finansowej zapaści. Deprecjacja rubla osiągnęła niespotykany dotychczas poziom 60 %. Gospodarka rosyjska przy ograniczonych możliwościach przychodów okazała się niewydolna do spłaty długów. Dlatego też w roku 1877 rząd rosyjski zdecydował o odejściu od polityki liberalnej. Był do tego zmuszony sytuacją. Rosji groziło bankructwo. Była niezdolna do realizacji podstawowych celów budżetowych. W rezultacie era liberalna ministra finansów Michaiła von Reutern zakończyła się. Zdecydowano o wprowadzeniu z pobudek fiskalnych, nie gospodarczych, tariff celnych tzw. „złotych ceł”, które zobowiązywały eksporterów do zapłaty cła w złocie. Wzrost ceł na wszystkie produkty wyniósł 30 %.

Wprowadzony protekcjonizm celny zahamował wolną wymianę handlową, co dla tak zacofanych państw, jakim była Rosja otworzyło szansę na rozwój rynku wewnętrznego, upowszechnieniu nowoczesnej techniki i technologii. Petersburg dążył do rozwoju przemysłu w oparciu o miejscowe źródła surowców. Inwestorzy zachodni doceniając znaczenie rynku rosyjskiego, nie chcieli się pozbawić zysków czerpanych z tego perspektywicznego rynku. Eksport kapitału z krajów wysoko rozwiniętych generował, bowiem ogromne zyski dla inwestorów, państw, banków, firm. W rezultacie w roku 1877 nastąpiła gruntowna przemiana w gospodarce rosyjskiej. Rosja przekształciła się pod wpływem wprowadzonych „złotych ceł” i sukcesywnie wdrażanego systemu protekcyjno – prohibycyjnego z importera towarów, na importera kapitału.

Rozpoczął się okres wzrostu gospodarczego, którego największym beneficjentem stała się Ukraina. Rosja, potrzebowała sukcesu, potrzebowała podstaw do rozwoju, koła zamachowego dla całej gospodarki. Szansa na rozwój przemysłu ciężkiego otworzył się w Ukrainie po odkryciu bogatych złóż rud żelaza w Krzywym Rogu. W roku 1878 Krzywym Rogiem zainteresował się Aleksander Pohl, prywatny przedsiębiorca. To właśnie na jego koszt przeprowadzono badania geologiczne złóż rud żelaza w Krzywym Rogu. Dały one zaskakujące wyniki. Aleksander Pohl przekazał je do Departamentu Górniczego w Petersburgu. Po przeanalizowaniu wzbudziły one ogromne zainteresowanie. Uznano je za obiecujące. W Petersburgu zdecydowano więc o wysłaniu na południe Ukrainy grupy geologów rządowych – inżynierów: Stanisława Kondratowicza, Jakowlewa i prof. Romanowskiego. Ich celem miało być przeprowadzenie badań tamtejszych złóż rud żelaza i potwierdzenie wyników badań Aleksandra Pohl'a. Następnie do Krzywego Rogu skierowany została grupa najwybitniejszych rosyjskich naukowców – chemików i geologów, w tym profesor Dymitr Mendelejew.

Badania te potwierdziły, że pokłady rud żelaza w Krzywym Rogu, były bardzo bogate w żelazo metaliczne (60–70 %). Wyniki tych badań zaciążyły nie tylko na późniejszym rozwoju południa Ukrainy: Krzywego Rogu, Donbasu, ale i całej Rosji. Profesor Dymitr Mendelejew zakładał, iż znajdujące się tam najbogatsze złoża rud żelaza, o ponad 60 % – owej zawartości żelaza metalicznego, były tak ogromne, że ich eksploatacja będzie możliwa przez dziesiątki lat. Optymistyczne wyliczenia potwierdziły opinie inżynierów: Awdakowa, Tunner'a i Bułyczewa. Na Zjazdów Górniczych rozpoczęto akcje propagandową, która miała zainteresować rząd rosyjski tym bogatym w zasoby surowcowe dla rozwoju przemysłu ciężkiego regionem.

Władze rosyjskie bazując na przeprowadzonych wyliczeniach uznały je za w pełni miarodajne. Przy zatwierdzeniu planu budowy na południu Ukrainy nowoczesnego ośrodka przemysłu ciężkiego opierano się na koncepcji, że pokłady najlepszych jakościowo złoża rud żelaza wystarczą, co najmniej na kilkadziesiąt lat. Zakładano, że będzie to 80–90 lat. Rzeczywistość okazała się jednak inna i bogate w zawartość żelaza metalicznego złoża zostały wyeksploatowane w ciągu kilkunastu lat.

Stało się tak dlatego, że Rosja carów, potrzebowała sukcesu, więc od początku zaakceptowała dane ukazujące możliwości produkcyjne południa Ukrainy. Niemal natychmiast przystąpiono tam do ogromnych inwestycji komunikacyjnych. Na południu Ukrainy zainwestowano znaczące środki, głównie w infrastrukturę. Bez rozpoczęcia szeroko zakrojonych inwestycji w infrastrukturę kolejową, budowa nowoczesnego ośrodka przemysłowego byłaby niemożliwa.

Bez transportu kolejowego nie można było bowiem liczyć na zachodnie inwestycje na Ukrainie. Krzywy Róg, jako rejon pozbawiony był ówczesnie jakichkolwiek połączeń komunikacyjnych, nie posiadał, ani połączeń kolejowych z głównymi ośrodkami przemysłu Cesarstwa Rosyjskiego, jak również był odcięty od kopalń węgla kamiennego znajdujących się w Zagłębiu Donieckim. Najbliższe kopalnie węgla kamiennego, które znajdowały się w Donbasie były oddalone od Krzywego Rogu o 340 kilometrów.

Rząd rosyjski już na początku lat 80 – tych zatwierdził budowę linii kolejowej łączącej Krzywy Róg z Zagłębiem Donieckim (*Krzworogaska*), a następnie z całą siecią kolejową Cesarstwa Rosyjskiego. Skala inwestycji rządowych w koleje na południu Ukrainy była tak znacząca, że węgiel z Donbasu na przełomie XIX i XX stulecia był w 98, 9 % przewożony kolejami, a w 1,1 % drogą morską.

W rezultacie pierwsze inwestycje kapitału zagranicznego pojawiły się w hutnictwie południa Ukrainy w Krzywym Rogu już w 1880 roku. Była to inwestycja kapitału francuskiego. W celu eksploatacji złóż rud żelaza w Krzywym Rogu inwestor francuski zawiązał spółkę pn. „*Société anonyme des minerais de fer de Krivoi Rog*”. Jednakże prawdziwy boom inwestycyjny nastąpił dopiero po koniec lat 80 – tych XIX stulecia. Było to związane z rozszerzeniem systemu protekcyjnego, wprowadzeniem lukratywnych koncesji dla inwestorów, którzy zdecydowali się zainwestować w przemysł ciężki południa

Ukrainy. Politykę tą realizowano kosztem dotychczasowych ośrodków przemysłu ciężkiego w Cesarstwie Rosyjskim – Królestwa Polskiego i Uralu. Jednocześnie ostatecznie wstrzymano wszelkie inwestycje w górnictwo rud żelaza i hutnictwo w Zagłębiu Donieckim. Rosyjski rząd zdecydował o strategii, z której miał się już nie wycofać, aż do wybuchu I wojny światowej – wydobywaniu rud żelaza w Krzywym Rogu i ich przetopu w oparciu o koks z Doniecka.

Marazm gospodarczy Ukrainy zakończył się więc wraz ze zmianą polityki gospodarczej na protekcyjną i odkryciem rud żelaza na południu w Krzywym Rogu. W Ukrainie nastąpił dynamiczny wzrost produkcji żelaza i stali. O ile w 1900 roku – produkcja osiągnęła pułap już 78,5 mln. pudów¹ (46,5 % w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego), to w 1913 roku 141,0 mln. pudów (57,2 %). Miało to wpływ na gospodarkę całej Ukrainy. Jednocześnie z hutnictwem rozwijały się na południu Ukrainy nowoczesne branże – przemysł chemiczny. W roku 1910 w Donbasie wyprodukowano 500 ton siarczanu amonu, a w roku 1913 już 14 tys. ton. Do 1914 r. na Ukrainie w skali ogólnorosyjskiej wydobywano 71 % węgla, produkowano 68 % surówki żelaza i żelaza, a stali 58 %. Dynamizm rozwoju tego ośrodka był tak duży, że do 1914 r. przekształcił się w największy ośrodek przemysłu ciężkiego w Cesarstwie Rosyjskim, a drugi pod względem wielkości ośrodek przemysłu ciężkiego w Europie, zaraz po okręgu północnym na pograniczu Francji i Belgii.

Lata 90 – te sukces ministra finansów *Siergieja Witte*. Przekonał on zachodnich inwestorów, że Cesarstwo Rosyjskie to stabilny kraj. Udało mu się to w roku 1897 wprowadzić «gold standard». Reforma monetarna spowodowała napływ kapitału inwestycyjnego. Z zachodniej Europy, z Niemiec, Francji, Wielkiej Brytanii, Belgii, czy ze USA do Rosji popłynął strumień kapitału, który doprowadził do przeobrażeń gospodarki rosyjskiej. Najwięcej zainwestowano w Ukrainie, w ośrodku południowym. Napływ kapitału inwestycyjnego miał zdecydowanie pozytywny wymiar, gdyż pomnażał potencjał produkcyjny, a tym samym bogactwo państwa. Największymi inwestorami byli polityczni sojusznicy Rosji – Francja, która zainwestowała 32,6 % kapitału, Wielka Brytania 22,6 % i Belgia 14,3 %.

W latach 90 – tych gospodarka Cesarstwa Rosyjskiego rozwijała się dwukrotnie szybciej niż niemiecka i trzykrotnie, niż USA. Jednak Cesarstwo Rosyjskie startowało z bardzo niskiego pułapu dlatego też, pomimo takiej dynamiki wzrostu pozostało do roku 1914, państwem o zacofanej strukturze, ustępującym pod niemal każdym względem państwom zachodniej Europy. Cesarstwo Rosyjskie importowało głównie gotowe wyroby z zachodniej Europy, a eksportowało nieprzetworzone surowce, tj. węgiel, drewno, ropę naftową, futra i zboże. Wyjątkiem była ruda żelaza, na którą nałożono zakaz eksportu, by przyczynić się do rozwoju hutnictwa w kraju. Kraj carów, w którym nastąpił dynamiczny rozwój rynku wewnętrznego nadal cierpiał na deficyt towarów. Nieprawidłowy rozwój rynku wewnętrznego, czego wyrazem był dochód

1. Pud – rosyjska jednostka wagowa = 16,38 kilograma.

na głowę, stymulowały silne procesy monopolizacyjne, jakie nastąpiły po kryzysie przełomu wieków XIX i XX.

Rozwój Ukrainy od lat 70-tych XIX wieku był najbardziej dynamiczny w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego. Ośrodek przemysłu ciężkiego na południu Ukrainy rozszerzył się w tym czasie. Oprócz okręgów: Donbas i Krzywy Róg obejmował podokręgi: Wybrzeże Morza Azowskiego, Niż Dnieprowski i Kercz. Oprócz klasycznych zakładów, hut z branż górniczej, hutniczej, powstały tam fabryki ściśle kooperujące z głównymi gałęziami produkcji: z zakresu energetyki, przemysłu maszynowo – metalowego, produkcji materiałów budowlanych, chemicznego, a także lekkiego. W ciągu kilkunastu lat Ukraina przekształciła się w jeden z najbardziej uprzemysłowionych regionów Cesarstwa Rosyjskiego. Atrakcyjność Ukrainy – Krzywego Rogu, Donbasu, później Kercza spowodowała, że Ukraina w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego uzyskała dominującą pozycję w przemyśle ciężkim. Jednak Ukraina przekształciła się w jeden z najbardziej uprzemysłowionych regionów Cesarstwa Rosyjskiego, nie tylko ze względu na okręg południowy – największy ośrodek przemysłu ciężkiego Cesarstwa Rosyjskiego, ale także w inne branże przemysłu, głównie związane z dynamicznie rozwijającym się rolnictwem. W rezultacie w Ukrainie dobre wyniki osiągały takie branże przemysłu rolno–spożywczego, jak: cukrownictwo, garbarstwo, młynarstwo i produkcji oleju. Było to związane z rozwojem wsi ukraińskiej. Przed wojną produkowano w Ukrainie blisko połowę pszenicy w skali ogólnorosyjskiej. Następował wzrost znaczenia ukraińskiej burżuazji, która zaczęła piastować stanowiska w dumach miejskich i ziemstwach. Rozwój przemysłu przyczynił się do dynamicznego wzrostu liczby robotników przemysłowych. Na Ukrainie w roku 1914 było ich 645 000.

Cesarstwo Rosyjskie dzięki wyczynom Ukrainy w XIX wieku, zwłaszcza od lat 70-tych XIX wieku dokonało ogromnego skoku gospodarczego, cywilizacyjnego, wychodząc ze względnie zacofania. Za ten skok odpowiadała z jednej strony Ukraina, jeden z najszybciej rozwijających się regionów Europy, a z drugiej Królestwo Polskie, najbardziej uprzemysłowiona część Cesarstwa Rosyjskiego, która weszła na drogę przeobrażeń kapitalistycznych kilkadziesiąt lat wcześniej, wraz z przejściem tych ziem przez administrację pruską. Bez Ukrainy i Polski dynamiczny rozwój Rosji w drugiej połowie XIX stulecia byłby niemożliwy.

Atrakcyjność Ukrainy – Krzywego Rogu, Donbasu, później Kercza spowodowała, że Ukraina w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego uzyskała dominującą pozycję w przemyśle ciężkim. W wydobywaniu rud żelaza w roku 1900 osiągnęła poziom 57,2 %, węgla kamiennego 69,5 %, w produkcji surowki 51,8 %, a stali i żelaza 44,0 %. W ukraińskim okręgu rozszerzano także profil produkcji o wyroby przemysłu chemicznego. W roku 1910 w Donbasie wyprodukowano 500 ton siarczanu amonu, a w roku 1913 już 14 tys. ton.

Polska (Królestwo Polskie), w ramach Cesarstwa Rosyjskiego nie mogła by się tak dynamicznie rozwijać, gdyby nie koegzystencja z Ukrainą. W roku 1876 w Królestwie Pol-

skim wydobyto zaledwie 188 300 ton rud żelaza, z czego aż 93,45 % w kopalniach Świętokrzyskiego Okręgu Przemysłowego. Pomimo dynamicznego napływu kapitału niemieckiego do Sosnowiecko–Częstochowskiego Okręgu Przemysłowego, inwestorzy bazowali na importowanej z Górnego Śląska surowce żelaza. Niewielkie ilości wysokoprocentowej rudy żelaza na potrzeby hutnictwa Królestwa Polskiego do roku 1884 importowano z różnych państw Europy, głównie ze Szwecji. W rezultacie eksploatacja rud żelaza w Królestwie Polskim przez ten czas (druga połowa XIX stulecia), była cały czas nieopłacalna i notowała spadki. O ile w roku 1882 roku wydobyto w Królestwie Polskim 161 100 ton, to roku 1885 już tylko 134 300 ton rud żelaza. Sytuacja uległa zmianie w roku 1887, kiedy to rząd rosyjski zdecydował o wprowadzeniu wysokich stawek celnych na importowaną surowkę żelaza. W rezultacie w roku 1890 wydobyte rud żelaza wyniosło już 219 500 ton z czego 13,28 % produkcji skupiły w swoim ręku kombinaty należące do niemieckich inwestorów. Tren ten wyraźnie się zwiększył i w roku 1913, przy rocznym wydobywaniu 257,000 ton, w kopalniach należących do niemieckich kombinatów wydobyto 60,98 % (z czego 54,51 % w Sosnowiecko–Częstochowskim Okręgu Przemysłowym). Z drugiej strony ograniczano import rud żelaza z ośrodka południowego. W Królestwie Polskim najwięksi ówczesnie producenci surowki żelaza „*Sociètè Anonyme des Forges et Acieries de Huta Bankowa*”, „*Vereinigte Königs- und Laurahütte A. G.-huta „Katarzyna*”, „*Tow. Wielkich Pieców i Zakładów Ostrowieckich*” i „*Zakłady Końskie Wielkie-huta Straporków*” zużyli do wytopu surowki żelaza w wielkich piecach 66 % importowanej rudy z Krzywego Rogu i 34 % krajowej. W latach 1899–1901 poziom importowanej rudy ustabilizował się na poziomie 60 %. Poziom ten utrzymał się właściwie do wybuchu I wojny światowej.

Większość importowanych rud żelaza z ośrodka południowego pochodziło z kopalń „*Południowo – Rosyjskiego Dnieprowskiego Tow. Metalurgicznego*”. Bez Ukrainy, importu surowców, głównie rudy żelaza z Krzywego Rogu dynamiczny rozwój przemysłu ciężkiego i uzyskanie tak wysokiego, jak na warunki w Cesarstwie Rosyjskim, skali uprzemysłowienia byłoby niemożliwe. Bez importowanych ukraińskich rud żelaza z Krzywego Rogu, w Królestwie Polskim nie powstałoby tyle inwestycji w branży hutniczej, które były finansowane przez kapitał zagraniczny, głównie niemiecki.

W roku 1896 wartość produkcji w południowym krzywoosko–donieckim ośrodku wyniosła 246,1 mln., podczas gdy w całym Królestwie Polskim 335,5 mln. rubli.

Trend ten utrzymał się do wybuchu I wojny światowej. W 1913 roku w Cesarstwie Rosyjskim łącznie wydobyto 2 214 mln. pudów węgla, z czego w Donbasie 70,5 %, w Królestwie Polskim 22,4 %. W produkcji surowki żelaza w okręgu południowym wytopiono jej z rud 189,7 mln., co stanowiło 67,0 %, w Królestwie Polskim 8,7 %. Zagłębie Dąbrowskie i Donbas pomimo wyraźnego rozwoju Bakińskiego okręgu naftowego utrzymały do roku 1914 pozycję liderów, jako bazy paliwowej dla całego Cesarstwa Rosyjskiego.

Wybuch I wojny światowej zmienił sytuację. Era Rosji carskiej w Polsce i w Ukrainie dobiegła końca. I wojna światowa, rewolucja październikowa wyznaczyła inne dzieje Polsce i inne Ukrainie. Dla Ukrainy rozdartej na dwoje wtłoczonej w dwa państwa – II Rzeczpospolitą i Związek Sowiecki był to okres niekorzystny pod każdym względem. Ukraina w komunistycznym państwie w Rosji Sowieckiej została poddana modernizacji, ale kosztem własnego narodu. Budowano fabryki, rozbudowywano sieć kolejową, zbudowano tamę w Dniepropietrowsku. Wszystko to miało służyć wykorzystaniu potencjału Ukrainy, jej źródeł surowcowych na potrzeby sowieckiego molocha. W tym czasie kolektywizacja rolnictwa prowadziła do wymordowania milionów ludzi w okresie tzw. głodu lat 30-tych. Ukraina została zdewastowana w okresie II wojny światowej. Po roku 1945 zaczęto na niej realizować metody rozwoju sowieckiego państwa. Rozwijano produkcję żywności (Ukraina była głównym spichlerzem ZSRR), przemysł paliwowy energetyczny i przemysł ciężki. Wszystko na potrzeby centrali – Moskwy– ZSRR.

W rezultacie należy zaakcentować, że w drugiej połowie XIX stulecia wytworzyły się w Polsce i na Ukrainie w ramach Cesarstwa Rosyjskiego korzystne warunki. Państwa wykorzystały możliwości w ramach funkcjonowania w jednym organizmie gospodarczym. Wzajemna koegzystencja była zdecydowanie dodatnia i rokowała szansę na dalszy rozwój i pogłębienie współpracy na wielu płaszczyznach, nie tylko na niwie gospodarczej. I wojna światowa gwałtownie przerwała tę koegzystencję, spychając obydwaj kraje w odmet wieloletniej wojny i pozbawiała ogromnego rynku, który dawał szansę na rozwój, na wzrost gospodarczy, na skok cywilizacyjny, na wzrost PKB i rosnące relatywnie bogactwo, z którego coraz szerzej korzystali mieszkańcy Polski i Ukrainy. Oczywiście wiele było nieprawidłowości wynikających z twardej polityki samodzierżawia ostatniego z Romanowych – Mikołaja II i niesprawiedliwej konsumpcji dóbr. Jednak skok gospodarczy, jaki dokonał się wówczas w Polsce i w Ukrainie był ogromny. Sytuacja z początku XX stulecia – na pograniczu Europy Centralnej i Wschodniej na pograniczu Zachodu i Wschodu – w Ukrainie i Polsce miała się już nie powtórzyć.

WYKORZYSTANA LITERATURA

Cieślak E., *Stanisław Leszczyński*, Wrocław i in. 1994; Duda J., *Rozbiory a rozwój «rynków wschodnich» – przyczynek do ekonomicznego bilansu niewoli narodowej ziem polskich w XIX wieku*, [w:] *Ku Niepodległej. Ścieżki polskie i francuskie 1795–1918*, pod red. Małgorzaty Willaume, Lublin 2005; Falkus M.E., *The Industrialization of Russia 1700–1914*, London 1972; Gerschenkron A., *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard 1962; Grünberg K., Sprengel B., *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*, Warszawa 2005; Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000; Kaczmarczyk J., *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław i in. 1988; Kaczmarczyk J., *Rzeczpospolita Trojga Narodów: mit czy rzeczywistość: ugoda hadziacka – teoria i praktyka*, Kraków 2007; Kowalczyk R., *Istoki procesu globalizacji kapitalistycznej ekonomiki rozwijających się państw przed I wojną światową, TRANSFORMACJA NAJWIĘKSZYCH MODELI EKONOMICZNEGO ROZWIĄTKU W UMOWACH GLOBALIZACJI*, Київ 2013; Kowalczyk R., *Investycje i waga przemysłowa doniecko-pridniprovs'kogo rajonu do 1914 r.: innowacyjny rozwój w umowach protekcjonizmu*, *Український Історичний Журнал*, 6. 2010; Kowalczyk R., *Між Сходом і Заходом. Україна на роздоріжжі. Модернізація чи стабілізація? Варіації модерну та модернізації: український соціум в контексті глобальних процесів*, Київ 2013; Kowalczyk R., *Przemysł ciężki południowej Rosji na początku XX w.*, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Nauko-*

we Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Nr 277, t. 6, Katowice 2016; Kowalczyk R., *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim w latach 1859–1914*, *Studia Historyczne*, R. LIV, z. 2(214), 2011; Kowalczyk R., *Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, nr 3–4, 2009; Kowalczyk R., *Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1914*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, nr 3–4, 2007; Kowalczyk R., *Rozwój przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim do 1814 roku*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, nr 3–4, Warszawa 2010; Kowalczyk R., *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, Warszawa 2013; Kowalczyk R., *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii „Przeglądu Technicznego”*, *Acta Universitatis Lodzianis* 2003, *Folia Historica* 77; Kowalczyk R., *Україна до і після Кримської війни, наш Крим*, *Науковий вісник*, Випуск 2, Київ 2016; Kowalczyk R., *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku. Na styku Zachodu i Wschodu*, «Богдан Лепкий у полікультурному дискурсі Європи та Америки», *матеріали з міжнародної конференції*, Tarnopil 2012; Kowalczyk R., *Ukraina – „tygrys” XIX – wiecznych przeobrażeń gospodarczych Europy*, *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи*, *Науковий збірник*, t. 5, Луцьк, СЛУ імені Лесі Українки, 2016; Kowalczyk R., *Ukraina w okowach globalizacji. Drugi etap globalizacji – od lat 50-tych XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи*, *Науковий збірник*, t. 4, Луцьк, СЛУ імені Лесі Українки, 2016; Kowalczyk R., *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności... „Ucraina Magna, Volumen I*, Київ 2016; Kowalczyk R., *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*, *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku* pod red. Wiesława Pusia, t. 6, Łódź 2009; Kroll P., *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*, Warszawa 2008; Ljaszczenko P. I., *Istoria narodnego chozjastwa SSSR*, t. 2, Moskwa 1952; Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011; Jakowenko N., *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000; Mendelson L., *Teoria i historia kryzysów i cyklów ekonomicznych*, t. 2, Warszawa 1960; Puś, W., *Kierunki rozwoju gospodarczego Europy na początku XX w.*, [w:] *Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka)*, Red. Edward Wiśniewski, Łódź 2001; Robinson G. T., *Rural Russia under the Old Regime*, New York 1963; Serczyk A. W., *Historia Ukrainy*, Wrocław i in. 2001; Serczyk A. W., *Katarzyna II carowa Rosji*, Wrocław i in. 1983; Serczyk A. W., *Piotr I Wielki*, Wrocław i in. 1977; Serczyk A. W., *Połtawa 1709*, Warszawa 1982; Serczyk A. W., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1998; Wójcik Z., *Dzieki Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1960; Wójcik Z., *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983; Wójcik Z., *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa 1959; Wójcik Z., *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków 1989.

Ковальчик Р. К. свободе. Польский и украинский путь к независимому государству и взаимосуществование под властью царской России

Эта статья показывает польский и украинский путь к независимой государственности и их взаимное сосуществование. Поворотным моментом является попытка Украины получить независимость от советской тирании. Базовой идеей статьи является получение Украиной независимости после казацкого восстания под предводительством Богдана Хмельницкого. Россияне хорошо понимали значение Украины, видели, что Украина является ключом к доминированию в регионе Черного моря и давлению на Речь Посполитую. Для этого они сделали все возможное, чтобы доминировать над Украиной и исключить попытки образования совместного польско-украинского государства (Гадяцкий договор). Поэтому дальше Россия устанавливает доминирование над Гетманщиной. Уничтожение Батурина, победа над шведскими войсками Карла XII под Полтавой, победа над последним независимым гетманом Украины Иваном Мазепой, подкуп казацкой старшины было признаком ослабления и в конце ликвидации казацкого государства царицей Екатериной II. Этот процесс шел параллельно с ослаблением и ликвидацией шляхетской Речи Посполитой. Украинские земли, которые входили в состав Речи Посполитой и Гетманщины, оказавшись в составе Российской империи, пришли к взаимному хозяйствованию, которое после открытия залежей железной руды в Кривом Роге вышло на высокий уровень. Перед взрывом Первой мировой войны Украина и Польша были взаимосвязаны во многих отраслях промышленности и сельского хозяйства. Перед двумя народами открывался большой шанс на цивилизационный скачок. Победа октябрьского переворота, ликвидация царизма, победа большевиков и образование советского государства разделило Украину на две части. Большая часть попала в руки Советов, которые добились уничтожения украинской экономики и убили миллионы украинцев, а вторая часть попала в состав второй Речи Посполитой. Шанс на сосуществование и рост остался нереализованным.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, Гетманщина, Речь Посполитая, Российская империя, ликвидация, деление, шанс, независимость.

Kovalchuk R. To freedom. Polish and Ukrainian way to an independent state and coexistence under the rule of tsarist Russia

This article shows the Polish and Ukrainian ways to an independent statehood and their mutual coexistence. The turning point is Ukraine's attempt to gain independence from Soviet tyranny. The basic idea of the article is to get Ukraine independence after the Cossack uprising led by Bogdan Khmelnytsky. The Russians well understood the importance of Ukraine, saw that Ukraine was the key to domination on the Black Sea region and pressure on Rzeczpospolita. To this end, they have done everything possible to dominate Ukraine and exclude attempts to form a joint Polish-Ukrainian state (Gadyatsky Treaty). Therefore, further Russia establishes domination over Hetmanate. The destruction of Baturin, the victory over the Swedish troops of Charles XII near Poltava, the victory over the last independent hetman of Ukraine Ivan Mazepa, the bribing of the Cossack sergeant-major was a sign of weakening and at the end of the Cossack state's abolition by the czarina Catherine II. This process went in parallel with the weakening and liquidation of nobility Rzeczpospolita. After the liquidation of the gentry Rzeczpospolita and Hetmanate came to a mutual farming, which, after the discovery of iron ore deposits in Krivyy Rig, reached a high level. Before the outbreak of the First World War, Ukraine and Poland were interconnected in many branches of industry and agriculture. Before the two nations, there was a great chance for a civilizational leap. The victory of the October coup, the abolition of tsarism, the victory of the Bolsheviks and the formation of the Soviet state divided Ukraine into two parts. Most of it fell into the hands of the Soviets, which reached the destruction of the Ukrainian economy and killed millions of Ukrainians, while the second part fell into the second Rzeczpospolita. The chance of coexistence and growth remained unrealized.

Key words: Bogdan Khmelnytsky, Hetman, Rzeczpospolita, Russian Empire, liquidation, division, chance, independence.

10.03.2017 р.

J

УДК 94 (477):355.084.13Золотаренко

С.Ю. Степенькін

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ВАСИЛЬ ЗОЛОТАРЕНКО

У статті досліджується біографія ніжинського полковника Василя Золотаренка. Вказано, що він народився на Правобережній Україні в місті Корсуні. Однак відомим став на посаді ніжинського полковника. Там він двічі був претендентом на гетьманську булаву. Розглянуто його діяльність.

Ключові слова: Василь Золотаренко, Ніжинський полк, ніжинський полковник, наказний ніжинський полковник.

Період Національно-визвольної війни середини XVII ст. та Руїни був досить складним в історії нашої країни. У цей час з'явився ряд політичних і військових діячів, які мали значний вплив на її розвиток. Серед них можна звернути увагу на ніжинського полковника Василя Никифоровича Золотаренка. Довгий час він був у тіні свого брата Івана, наказного гетьмана Сіверського. Однак його сестра Ганна, третя дружина Богдана Хмельницького, сприяла і йому у кар'єрному зростанні. На кінець свого життя В. Золотаренко все ж перевершив свого брата, ставши одним із претендентів на гетьманську булаву.

Василь Золотаренко народився у місті Корсуні в заможній міщанській родині у першій половині XVII ст. [11, с. 16]. Можливо, це було десь у 1630-ті рр., оскільки він не був вписаний до реєстру 1649 р., хоча його брат Іван там вказаний. Можна припустити, що відсутність Василя у реєстрі пояснюється занадто молодим віком у той час. Першу згадку про Золотаренка надав український дослідник Вадим Модзалев-

ський. Він повідомив, що у 1653 р. корсунська обивателька Килина Кандиба купила у козака й корсунського обивателя Васюти (Василя Золотаренка) дім у Корсуні [10, с. 277].

Про В. Золотаренка історичні джерела масово почали повідомляти у зв'язку із походом українського війська на чолі із наказним гетьманом Іваном Золотаренком у Білорусію 1654–1655 рр. Василь брав активну участь у ньому, перебуваючи на посаді ніжинського наказного полковника, хоча у джерелах він згадувався як просто ніжинський полковник. Наприклад, у листі до московського царя від 14 серпня 1654 р. І. Золотаренко писав, що під Гомель він послав «відірвавши утробу від серця мого, брата рідного Василя Никифоровича, полковника ніжинського» [5, с. 142]. У 1654 р. В. Золотаренко воював в районі Гомеля [5, с. 213], Вітебська і Старого Бихова [6, арк. 46], Могилюва [7, с. 1153].

На початку 1655 р. Золотаренко перебував у Стародубі. Звідти він 23 січня відправив листа до московського царя, у якому повідомляв, що його брат, наказний гетьман Іван Золотаренко, оточений поляками у Новому Бихові. Василь Золотаренко писав, що «з військами... в єдине місце зібраними, у Стародубі стою і чекаю ратних людей від вашої царської ... величності» [5, с. 520]. В. Золотаренко намагався сам пробитися до Нового Бихова. Але його відбили поляки. І лише з допомогою московських військ він зняв облогу з міста.

Після звільнення Нового Бихова від облоги І. Золотаренко послав «Василя Микифоровича (Никифоровича. – С.С.), полковника ніжинського ... з іншими сотниками і з товаришами в декілька тисяч людей під самий Могиливі для взяття достовірних відомостей» [5, с. 530, 553, 597]. Полонених під час розвідки та «чотири прапори, і литаври дві» Іван Золотаренко послав у травні 1655 р. до царя під Смоленськ з посольством, яке очолював В. Золотаренко [5, с. 604]. Останньому цар пожував «замість столу, харчі і питво» [5, с. 610].

Під час поїздки Василя Золотаренка до Смоленська в Ніжині проживала його мати. Про це наказному гетьману І. Золотаренку повідомляв московський посланець, боярин Василій Бутурлін, якого вона «безперестанно всім покоїла» [5, с. 704]. 20 червня 1655 р. московський цар пожував Золотаренку 40 соболів [5, с. 690].

Повернувшись з посольства, Василь Золотаренко влітку 1655 р. взяв участь у спільному поході українсько-московського війська на столицю Великого князівства Литовського місто Вільно (тепер Вільнюс). Він знаходився в авангарді української армії [5, с. 769]. У липні – серпні брав участь у взятті Мінська та Вільного [5, с. 717, 769]. Після взяття Вільного наказний гетьман Іван Золотаренко «брата ... рідного, Василя Микифоровича, полковника ніжинського...», послав з декількома тисячами людей за Німан для збору відомостей» [5, с. 790].

За свою службу Золотаренко отримав від московського царя ряд маєтностей. Так, 19 серпня 1655 р. цар пожував йому містечко Мену «в маєтність зі всіма угіддями, що до нього належали, крім козаків», щоб Золотаренкові «чада ... пресвітлими чадами вашої царської величності перебували і навіть до смерті проти всіх ворогів і недругів ...